

Opponensi vélemény Máté-Tóth András „Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése” c. akadémiai doktori értekezéséről

Máté-Tóth András munkájának befogadása nehéz feladat elé állítja a szociológiai és szociálpszichológiai kompetenciákkal rendelkező bírálót. Mint az értekezés címéből is kitetszik, a szerző elsőképpen a vallástudomány keretei között mozogva fogalmazta meg szövegét, s csak az alcím sejtet szociológiai-szociálpszichológiai-társadalomtörténeti horizontokat, melyek érdemi megértése egy szociológiai és szociálpszichológiai képzettségű bírálótól elvárható.

A vallástudomány Máthé-Tóth meghatározása szerint a „vallásfogalommal kapcsolatos érzékenység tudománya”, mely „a vallás fogalmát kritikus hermeneutikával reflektálja” (391). A disszertáció szövege azt bizonyítja, hogy a kritikus hermeneutikához szükséges előzetes tudás része a társadalomtörténet, a szociológia és a szociálpszichológia, melyek látókörében szintén ott a vallás, de nem mint centrális, minden más társadalmi és társadalomlélektani jelenséget a vallásra vonatkoztató elméleti keret.

Ha a disszertációt mint elsődlegesen vallástudományi szöveget olvassuk, akkor el kell ismernünk a szerző erudícióját, az elméleti kutatás eredményeinek bemutatása érdekében választott művek és szerzők alapos ismeretét, a következetes szellemi építkezést, a konstrukcióban megmutatkozó eredetiséget.

A disszertációban négy nagy kritikai hermeneutikai elméleti kerettel ismerkedhetünk meg. Az első elmélet középpontjában a szekularizációs tézis áll, melynek kiterjesztéseként közvallásra fókuszáló elmélettel is megismerkedhetünk. A második elmélet a társadalmi dráma, a liminalitás felől közelít a valláshoz. A harmadik a Rousseau által elképzelt és Bellah által kifejtett „civil vallás”-t tárgyalja, s végül a negyedik felhasznált elmélet a vallásra mint „üres jelölőre” tekint

A négy nagy elmélet választása telitalálat. Ugyanakkor az elméletek tárgyalása és bemutatása igen nagy megértési feladat elé állítja az olvasót, akit zavarhat a szöveg eluzivitása, az egyes motívumok feltűnése, eltűnése majd újra megjelenése a szövegben, az időnként nehézkes fogalomhasználat (pl. „rudimentálisan strukturált communitas”, „underground zenei szubkultúrák világában megjelenő sajátos liminális terek”, a szétágazó utalásos szerkezet, a tautológiához közelítő definíciós gyakorlat (pl. „a szekularizációt magyarázza a szekularista korszaktudat”). Nem könnyíti meg a befogadást a sok steril tipológia, az egyes szerzők műveinek és elméleteinek vég nélküli ismertetése, az időnként bizonytalan vagy éppen reflektálatlan fogalomhasználat.

Mindennek van pozitív olvasata is. Rokonszenves vonás, hogy Máthé-Tóth András igen óvatosan fogalmaz, sehol sem erőlteti rá az olvasóra a saját véleményét, miközben határozott az irányok kijelölésében, óvakodik a kategorikus kijelentésektől, a száz százalékos bizonyosságokat implikáló kijelentésektől. Már a vallástudomány által használt „vallás” fogalom kapcsán is

azt mondja, hogy a vallástudomány vallás fogalma használhatatlan, de nincs a disszertációban olyan más kulcsfogalom se, melyet lexikon szerű tömörséggel megfogalmazva, kétértelműségeitől megtisztítva használna.

A disszertáció egyik kulcs terminusa a liminalitás, s mutatis mutandis a szerző és disszertációja maga is hordozza a liminalitás jegyeit. Az itt és most zajló védés mint rítus eleve jó példa a liminalitásra, de a szerző a disszertáció voltaképpeni tárgya okán is a vallástudomány határainak átlépésére kényszerül, melyen túl a szociológia és a társadalomtörténet kihívásai várnak rá.

Kétségtelen, hogy az út, melyre a szerző lépett, járatlan. Azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az általa választott vallástudományi megközelítéseket a közép-kelet-európai régióban az elmúlt 25 évben lezajlott társadalmi, politikai, kulturális folyamatok vizsgálatára alkalmazza.

A kiváló elméleti vallástudományi kutatás eredményei társadalomtörténeti és szociológiai nézőpontból vizsgálva ezen a területen válnak módszertani és tartalmi alapokon bírálhatóvá. A módszertan kapcsán megjegyezzük, hogy a disszertációban egyetlen esetet leszámítva, nincs említés saját empirikus kutatásról, s más empirikus kutatások eredményeinek felhasználására is csak sporadikusan kerül sor, jóllehet az empirikus eredmények felhasználását megkövetelné a vizsgálandó hipotézis, miszerint a vallástudományi megközelítések alkalmasak arra, hogy hozzájáruljanak az államszocializmusból a liberális demokrácia és a piacgazdaság irányába lépő közép-kelet-európai régió társadalmainak megértéséhez.

A szerző helyesen látja a közép-kelet-európai régió definiálásának nehézségeit. Jól látja, hogy a térkép ugyan „mozog”, a határok változnak, de alapvetően a németek és az oroszok közé szorult területről van szó. Sokféle módon kísérli meg a régió körülhatárolását és megközelítését, de kifejtése csak nyert volna, ha jobban támaszkodik Szűcs Jenő Európa három fejlődési régiójára vonatkozó elméletére, mélyebben merít Péter László, Bibó István és különösen Hajnal István gondolataiból, melyek lényegesen megkönnyítenék az alapgondolat, a vallás és a régió közötti kontingens kapcsolatok megértését.

A szerző a 237. oldalon azt írja, hogy a régión belül Magyarország és Lengyelország sajátosságai az „első évezred végén alakultak, és állami szuverenitásukat csak néhány évtizedre veszítették el”, majd a 300. oldalon egyetértően hivatkozza Grzymal-Mosczyńska kijelentését, mely szerint „between 1795 and 1918 Poland ceased to exist as a sovereign state”. Valójában, mint a fentebb idézett történeti irodalom alapján nyilvánvaló, nemcsak Lengyelország, hanem a térség számos más országa is hasonló múlttal rendelkezik. Inkább szabály, mint kivétel a régió országainak esetében, hogy egykor volt szuverenitásukat a feudális korban elveszítették, s csak a modern korban, megváltozott külső és belső körülmények közepette nyerték vissza.

Mivel a disszertáció a posztoszocialista átmenet kontextusában vizsgálja a választott vallástudományi elméletek által tárgyalt konstruktumokat, érdemes lett volna az államszocializmusból a liberális demokrácia és a piacgazdaság

irányába elmozduló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai folyamatokat átfogóbban, alaposabban leíró szerzők műveihez fordulni. A hatalmas „tranzitológiai” irodalom a disszertációban nagyrészt reflektálatlan marad, s ez rontja az elméleti kutatásban bemutatott hipotézisek bizonyításának esélyeit.

A bizonyítás a hipotézist kifejtő bevezetést követő négy nagy fejezetre marad. Ezek a fejezetek a disszertáció maradandó értékei, jóllehet mindegyik fejezetben szociológiai szempontból nézve visszaütnek a régiós átmenettel kapcsolatban lévőnek gondolt vallási hatások hiányos operacionalizálásával összefüggő megoldatlan problémák.

A szekularizációval foglalkozó fejezet értéke, hogy mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom eredményeiből bőségesen merít, miközben gondosan elkerüli a szekularizációs tézis feltétlen tagadásának Szkülláját és feltétlen elfogadásának Kharübdiszét. Tomka Miklós nagyszabású és teljességre törekvő szintézisének nyomdokain járva a fejezet egyértelműen leszögezi, hogy a szekularizációs tézis nem igaz abban az értelemben, hogy a vallás lineáris elhalási folyamata lenne, miközben elismeri, hogy a szekularizációs elmélet a modernitás és a vallás kapcsolatát tárgyaló legjelentősebb elméleti keret, mely egyébként elméletileg és gyakorlatilag tarthatatlan, mert egyoldalú, szelektív, s a globális folyamatokkal szemben érzéketlen. A szerző jól látja, hogy a közép-kelet-európai régió esetében a szekularizáció kényszer műve volt, s a régióban a vallás és a társadalom viszonyai megérthetetlenek, ha nem vesszük figyelembe a kommunista ideológia által kikényszerített vallásüldözést, ami nemcsak a vallási folyamatokra, hanem az egyházakra is hosszan tartó, negatív hatásokkal járt.

Lehman nyomán (39.o.) a szerző ígéri, de nem adja meg ebben a fejezetben a vallások régiós topográfiáját, ami alátámaszthatta volna a tézist, miszerint a személyes vallásosság a 90-es években a régió egyes országaiban inkább jelentkezett, mint más országokban. Sokat segített volna egy térkép, mely grafikusan megjeleníthette volna az idevágó empirikus vallásszociológiai kutatások eredményeit.

Bővebb empirikus argumentáció jobban bizonyíthatta volna a szerző állítását, miszerint a kelet-európai vallási adatok alapján nem következtethetünk az elvallástalanodásra, és a közvélemény-kutatási módszer elégtelen, mert kulturális és történelmi indikátorok bekapcsolására lenne szükség.

A szekularizációs elmélet kiterjesztéseként született másik elmélet bemutatására a szerző Casanova és Taylor művei alapján vállalkozik. Ez a „közvallás” elmélete, mely az ismertetés alapján az egymásba játszó fogalmi meghatározások valóságos dzsungelé. A szerző becsületére válik, hogy rendet vág ebben a dzsungelben, megmagyarázza a szekuláris, a szekularizáció és a szekularizmus szavak külön-külön sem könnyen megérthető jelentéseit, s alkalmazza a kifejtésben. Fontos észrevétele, miszerint Európa kivétel, a világ egészét globális folyamatok jellemzik. Ezek sorába tartoznak a globális egymásrahatások, a civilizációközi találkozások, kulturális imitációk, cserék, diaszporikus diffúziók, a hibriditás, a kreolizáció folyamatai, és a transzkulturális kötődések (149. o.). Érdeemes lett volna ezen a ponton Huntington elméletére is kitérnie, aki a viszály,

a konfrontáció, a „fault line” háborúk fogalmait bevezetve kevésbé harmonikus képet ad a vallások globális térben játszott szerepéről.

A közép-kelet-európai régióról adott kép sematikus, és kevésbé differenciált. A példaként választott országok esetei nem elégségesek a régió egészének jellemzésére, szerencsésebb lett volna megint egy térkép vagy egy táblázat, mely mindegyik ország esetében mutatta volna a tipológiai besorolást, mely az állam és az egyház közötti viszonyok alakulására vonatkozik.

A disszertáció szíve a IV. fejezet, melynek címe „Társadalmi dráma.” Victor Turner művei képezik a kiindulást, aki a *ndembu* törzs esetében a matrilineáris eredet és virilokális székhely ellentéte terében dolgozta ki a társadalmi dráma elméletét. Az elmélet középpontjában a liminalitás és a rítus állnak. A rítus ereje biztosítja az átmenetiség valóságának erejét. Máthé-Tóth András érzékletes példákkal igazolja a Turner-i koncepció igazát, s csak sajnálni lehet, hogy ezeket a példákat nem szisztematizálja, nem használja ki az általa szellemesen megkonstruált liminalitás index adta lehetőségeket, melyek kiaknázása betekintést engedett volna az átmenet „erjedő társadalmainak” titkaiba.

A harmadik elmélet a „civil vallás elmélete”. Ez az elmélet Rousseau-ra megy vissza, de kifejtése és hírnévre vergődése Robert Bellah munkásságának eredménye. A civil vallás olyan vallási hitek, szimbólumok és rítusok együttese, mely a nemzetet valamilyen transzcendensre hivatkozással legitimálja. Robespierre bizarr kísérletei tekinthetők a civil vallás első kezdeményeinek, melyek az USA állami életében jutottak mind a mai napig működő fontos legitimáló, a társadalmi kohéziót fokozó szerephez. Máth-Tóth András jól látja, hogy a civil vallás biztosíthatja a nemzeti társadalmak morális alapjait, melyek sajnálatosan hiányoznak a közép-kelet-európai régió átmeneti társadalmából. Jók a szerző észrevételei az Európai Unió és a civil vallás közötti viszonyról, s csak egyetérthettünk az általa idézett Delors-ral, aki szerint „lelket kell adni Európának.”

A fejezetben, ha nem is bőven, a szerző foglalkozik a kommunista totalitárius rendszerek civil vallási kísérleteivel. Ez a példa sokat nyert volna, ha Mosse alapján kitér a nemzeti szocializmus gyakorlatára, mely Hitler, Goebbels és Himmler kreativitása nyomán tökélyre fejlesztette a kvázi-vallásos rituálét az államban, a pártban és más szervezetekben pl. az SS-ben.

A negyedik elmélet egy posztstrukturalista diszkurzus-paradigma kapcsán a vallást mint üres jelölőt tárgyalja invenciózusan és provokatívan. Ernesto Laclau munkásságának ismertetése áll a fejezet középpontjában, aki az „üres jelölőt” mint a politikai hegemoniáért folytatott küzdelem helyét értelmezi, de Carl Schmitt felfogásától eltérően nem antagonsztikus csak agonisztikus kontextusban. Kézenfekvő, hogy ez az elmélet igen jól alkalmazható a Közép-Kelet-Európai átmeneti társadalmakra. Ebben a fejezetben olvashatunk a szerző saját vizsgálatának eredményeiről, melyeket a szcientológiai egyházra vonatkozó, sajtóban megjelent szövegek tartalomelemzése kapcsán nyert (363-369).

Laclau mellett a szerző foglalkozik Mouffe és Koselleck elméleteivel is, melyek jól mutatják a nyilvánosságban jelöletlen jelölők jelentéssel való kitöltéséért folytatott küzdelem jellegét. Fájdalmasan hiányzik Nietzsche, aki nélkül az „üres jelölő” elmélete a kelleténél talán üresebb marad. Ugyanakkor meggyőző a szerző tézise, miszerint a kelet-közép-európai társadalmak diskurzusában a vallás szerepét az üres jelölő mentén értelmezhetjük.

A disszertáció utolsó, zárófejezete összegzi az elméleti kutatás eredményeit, melyek szerint a vallás társadalmi funkcióira a sokrétűség jellemző, s a régió, mint elemzési egység a globális téren belül kezelendő. Bizonyítottnak tekinti a szerző, hogy az átmenetben megragadhatók a régió vallástudományi eszközökkel leírt specifikumai, s mint gondolat kísérletet említi a posztkoloniális és a posztkommunista kontextus esetleges analógiáit.

A disszertáció nagyszabású kísérlet a vallástudomány és a szociológia ötvözésére, melyre a közép-kelet-európai régió átmeneti kora adott alkalmat. A kísérlet első eredményei biztatóak, de a folytatás várat magára. A disszertációt feltétlenül alkalmasnak tartom arra, hogy a Bíráló Bizottság nyilvános vitára bocsássa.

Budapest, 2015. Január 23

Dr. Csepeli György
egyetemi tanár
A szociológiai tudomány doktora (MTA)